

ISSN 2080-1807

TORUŃSKIE STUDIA BIBLIOLOGICZNE
2019, nr 1 (22)

Wiktor Dziemski

Instytut Filologii Klasycznej

Uniwersytet Jagielloński

Wydział Prawa Kanonicznego

Uniwersytet Papieski im. Jana Pawła II

e-mail: w.dziemski@gmail.com

Sprawozdanie z konferencji naukowej Bibliotheken im Mittelalter und in der Früheren Neuzeit

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSB.2019.009>

STRESZCZENIE: W dniach 5–7 grudnia 2018 r., w Erlangen w ramach programu SCRIPTO, odbyła się konferencja zatytułowana Bibliotheken im Mittelalter und in der Früheren Neuzeit. Wygłoszone referaty dotyczyły historii europejskich bibliotek od IX do XV wieku. W referatach prezentowano także sylwetki bibliotekarzy. Obradom towarzyszyły prezentacje rękopisów oraz wyjazdy do bibliotek w Neustadt i Bambergu.

SŁOWA KLUCZOWE: historia bibliotek, bibliotekarstwo, średniowiecze, konferencja, sprawozdanie.

W dniach 5–7 grudnia 2018 r. w Erlangen odbyła się konferencja zatytułowana Bibliotheken im Mittelalter und in der Früheren Neuzeit. Została ona zorganizowana w ramach programu SCRIPTO, którego kierownik, stojący również na czele Katedry Filologii Łacińskiej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych, prof. Michele Ferrari, pełnił rolę

gospodarza. Konferencję zainaugurowała seria wykładów otwartych. Pierwsze posiedzenie odbyło się w gmachu starej biblioteki uniwersyteckiej. Słowa powitania do uczestników spotkania skierował prodziekan Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Fryderyka-Aleksandra prof. dr Florian Kragl, zwracając uwagę na wpływ digitalizacji na zarządzanie zasobami współczesnych bibliotek. Wskazał również na proces dezaktualizacji wiedzy, któremu w różnym stopniu podlegają poszczególne gałęzie nauki. Następnie gości powitała prof. dr Christiane Witthöft, stojąca na czele Interdisziplinäre Zentrum für Mittelalter- und Renaissancestudien (IZEMIR), które współfinansowało wydarzenie. Zwróciła ona uwagę na potrzebę organizacji takich konferencji, które przyczyniają się do kształcenia kolejnych pokoleń badaczy. Bez nich skazani jesteśmy na los Biblioteki Aleksandryjskiej, do upadku której przyczynił się również brak kontynuatorów podejmujących na nowo wysiłek intelektualny wcześniejszych pokoleń badaczy. Jako kolejna głos zabrała kierowniczka oddziału rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Fryderyka-Aleksandra w Erlangen – dr Christina Hofmann-Randall, która umożliwiła zaprezentowanie wybranych manuskryptów z bibliotecznego księgozbioru. Kończąc serię powitań, prof. Michele Ferrari podziękował wszystkim, którzy przyłączyli się do organizacji konferencji oraz zapowiedział wystąpienie prof. Michaela I. Allena z Chicago.

Pierwszy z prelegentów podjął temat biblioteki Lupusa z Ferrières, który był jednym z czołowych intelektualistów IX wieku. Źródłem informacji na temat życia tego uczonego jest zbiór zachowanych listów, znajdujący się w rękopisie Francuskiej Biblioteki Narodowej (BNF) o sygnaturze lat. 2858. Allen zwrócił uwagę na fakt, iż ta korespondencja jest kluczowym źródłem dla poznania historii książki, bibliotek, a także intelektualnego *millieu* tego okresu. Z zachowanych 128. listów dowiadujemy się, w jaki sposób Lupus z Ferrières gromadził swój księgozbiór i co się w nim znajdowało. Podczas studiów, na które został wysłany do Fuldy, kopiował dla Einharda dzieła Cycerona poświęcone retoryce. W listach wspomina, iż egzemplarze znajdujące się w Fuldzie są poprawniejsze od tych, które przywiózł z sobą Lupus. Posiadał więc ten uczony bibliotekę, która towarzyszyła mu w podróżach. Allenowi udało się zlokalizować i zidentyfikować kopie, których dokonał sam opat z Ferrières. Są to rękopisy Paris 7774 A i London B2 Harley 2736. Podkreślić zatem należy ważną rolę Lupusa w historii przekazu tekstów autorów klasycz-

nych. Konkludując, badacz opisał dalsze losy biblioteki Lupusa, która do roku 1000 przestała istnieć.

Po krótkim występie zespołu (anDante Vokalensemble), który wykonał utwór Josquina Desprez *Tu solus qui facis mirabilia* i Ludwiga Senfla *Nisi dominus aedificaverit*, głos zabrał dr Stefan Webber. Referat był zatytułowany *Cicero und der Hexer*. Przyczynkiem do wystąpienia była prezentacja rękopisu Biblioteki Uniwersyteckiej o sygnaturze Ms 380, który zawiera między innymi kopię Cycerona *De oratore libri III.* i gramatykę Pryscjana. Jak można dowiedzieć się z kolofonu, tekst ten przepisany został przez Ayrardusa dla Gerberta (późniejszego papieża Sylwestra II): *Venerando abbate Gerberto philosophante suus placens Ayrardus scripsit*. Dr Webber rozpoczął swoje wystąpienie od przybliżenia sylwetki Gerberta z Aurillac. Kolejne etapy jego życia wyznaczają: pobyt w opactwie benedyktyńskim w Aurillac, dalsza nauka w Katalonii, gdzie dzięki kontaktom z uczonymi arabskimi zdobył wiedzę z matematyki, mechaniki i astronomii. To właśnie dla zdobytych tam umiejętności uznawany był przez siebie współczesnych za czarnoksiężnika, który kontaktuje się z demonami. Następnie został nauczycielem w szkole katedralnej w Reims. Po roku 981 został mianowany przez Ottona II opatem słynnego klasztoru w Bobbio, a w roku 999 przy wsparciu cesarza Ottona III został wybrany na papieża. Jego pontyfikat nie trwał długo, ponieważ Sylwester II zmarł w roku 1003. Opisując sam rękopis, dr Webber wskazał na relację łączącą Gerberta z Ayrardusem. W listach późniejszego papieża znajdują się informacje o rękopisach, które opat Bobbio wysyłał do swojego byłego ucznia w celu sporządzenia kopii. Badacz podkreślił również, że manuskrypt Ms 380 należy do wyjątkowo wartościowych egzemplarzy w księgozbiornicy Biblioteki Uniwersyteckiej. Jest częścią rękopisów z Reims, które za pośrednictwem Gerberta trafiły do Ottona III. Następnie za sprawą jego następcy Henryka II trafiły do nowo założonego biskupstwa w Bambergu. Wystąpienie dr. Webbera zakończyło pierwszy dzień obrad.

Następnego dnia dominikanin Luciano Cinelli jako pierwszy wygłosił referat pod tytułem *Le biblioteche degli Ordini mendicanti: Domenicani e Francescani a confronto*. Uczony zaczął od porównania obu zakonów stwierdzając, że wszyscy dominikanie z zasady przyjmują święcenia kapłańskie, podczas gdy wielu franciszkanów to bracia zakonni bez święceń. Ponadto Dominikanie, mimo że tak jak Franciszkanie są zakonem żebraczym, to jednak zostali zwolnieni przez Papieża Mikołaja IV z konieczności

utrzymywania się z żebractwa. To z kolei otworzyło przed zakonem inną drogę rozwoju, niż w przypadku Franciszkanów. Charakterystyczne dla Dominikanów jest także studium, które służyć ma *praedicatio*. Celem zaś nadrzędnym jest *salvus animae*. Jak zaznaczył Cinelli, zgodnie z regułą Zakonu Dominikanów, w każdym konwencie miała być szkoła. Tak więc oprócz przeora, konieczny był również *lector*. Dalszy rozwój zakonu w tym kierunku doprowadził także do specjalizacji dominikańskich księgozbiorów. Głównym kryterium była *utilitas ad praedicandum*. *Librarius* dbał o to, by wydania nie były *nimis pulcher*, z drugiej strony mając na uwadze *legibilitas*, tak by rękopisy mogły znajdować się stale w obiegu. Specyficzny charakter Dominikanów wyrażał się również w tym, że zakonnik, który oddawał się studium, miał prawo do własnej celi, gdy tymczasem pozostali zakonnicy spali we wspólnym pomieszczeniu. Cinelli dodał, że początkowo zupełnie inaczej było u Franciszkanów, gdzie poza księgami niezbędnymi do oficjum, zakonnicy nie mogli mieć innych książek. Wspomina o tym reguła franciszkańska *Bullata* 3,1–2.

Jako następna głos zabrała Vanina Kopp, wygłaszając referat *The princes, the treasures and the books. Libraries in medieval courts*. Na początku podjęła temat biblioteki królów Francji, która w 1411 r. liczyła około 500 pozycji. Powszechnym zwyczajem tego okresu było trzymanie księgozbioru w skarbcu. Stanowił on taką wartość, że traktowany był jak skarb. Oznacza to także, iż nie było wtedy oddzielnego pomieszczenia – biblioteki, w której władcy przechowywaliby swoje rękopisy. Książę Rene d'Anjou, który posiadał bogaty księgozbiór, nie dbał w ogóle o jego instytucjonalizację. W rękopisach nie zamieszał not własnościowych, nie prowadził również odpowiedniego katalogu książek. Po jego śmierci biblioteka uległa rozproszeniu, jak to się często działo w przypadku zbiorów prywatnych. Kopp przedstawiła następnie postać Gillesa Maleta (†1411), pierwszego bibliotekarza francuskiego dworu. Z informacji zachowanych na jego temat wiemy, że czytał królowi, posiadał klucz do pomieszczenia, w którym przechowywane były rękopisy, a ponadto stworzył ich inwentarz. Co prawda nie zachował się on do dziś, ale jest znany z dwóch kopii sporządzonych w XIV wieku. W podsumowaniu badaczka podkreśliła, że można mówić o dwóch rodzajach bibliotek dworskich. Pierwszy to taki księgozbiór, który jest prywatną własnością władcy i po jego śmierci ulega rozproszeniu. Drugi zaś nie stanowi osobistej kolekcji i jest przekazywany w całości następcom.

Kolejny referat *Bücher und Wissensorganisation im Übergang zur Neuzeit. Die Bibliothek des Amplonius Rating* wygłosił Nikolaus Henkel z Uniwersytetu Alberta-Ludwika we Freiburgu. Rozpoczął on od przedstawienia życiorysu Amploniusa. Urodził się on w 1365 r. w Rheinberg/Niederrhein. Następnie po zdobyciu wykształcenia na uniwersytetach w Pradze i Erfurcie, tytuł *doctor medicinae* uzyskał w Erfurcie, gdzie później został również rektorem. Po niewielu latach, w roku 1399, przeniósł się do Kolonii, gdzie pełnił funkcję rektora tamtejszego uniwersytetu, był także osobistym lekarzem arcybiskupa Kolonii Fryderyka III. Postać Amploniusa jest szczególnie ważna dla badań nad księgozbiorami średniowiecznymi, ponieważ jego biblioteka jest największym zachowanym do dziś zbiorem rękopisów średniowiecznego uczonego. W 633 kodeksach znajduje się 3748 traktatów różnej treści. Dokładniejsze badanie historii tego księgozbioru umożliwia sporządzony przez Amploniusa na przełomie lat 1410–1412 katalog. Dzieli on rękopisy na grupy. Pierwsza to dzieła wykorzystywane na wydziale *artium*, zebrane w 298 kodeksach. Listę otwiera podgrupa: *De gramatica. Isti sunt libri quos ego Amplonius Rating de Berka habeo in gramatica tam positiva quam speculativa*. Kolejne rękopisy przyporządkowane są do kategorii *De poetria, de loyca, De rethorica, De mathematica, De philosophia naturali, De methaphisica, De phylosophia morali*. Druga grupa zawiera rękopisy z dziełami używanymi na wyższych wydziałach: *De medicina* (101 kodeksów), *De iurispericia in legibus seu in iure civili* (6), *De iurispericia in iure canonico* (16) i grupa obejmująca najwięcej kodeksów, bo aż 213 *De theologia*. Amplonius w swoim katalogu zawarł również informacje, dotyczące jakości danego autora czy tekstu. Johannes Mandeville zostaje opisany jako *doctus vir*, zaś Petrarca to *poeta laureatus, egregius czy prolixus*. Jeśli jakieś dzieło było trudno dostępne, Amplonius dodawał komentarz, na przykład *sunt valde rara et accepta* bądź *volumen rarum*. Odnosił się on również do przydatności danego dzieła: *novus grecismus Conradi de Mure, multo utilior veteri grecismo et est bene correctum opus*. Ponadto Amplonius podawał informacje o jakości samego kodeksu: *Item omnes libri b. Augustini de civitate Dei, correctissimi et in optimo et pulcherrimo volumine*. Swoją księgozbiór Amplonius przekazał w roku 1412 kolegium *Porta Coeli* w Erfurcie, gdzie znajduje się do dziś.

Kolejne spotkanie odbyło się po przerwie obiadowej w budynku Biblioteki Uniwersyteckiej. Prezentację rękopisów z księgozbioru cyster-

sów z Heilbronn poprzedziło powitanie ze strony Christiny Hofmann-Randall oraz krótkie wystąpienie Thomasa Falmagne na temat klasztoru cystersów z Heilsbronn. Został on założony w roku 1132 przez biskupa Bambergu Ottona I. Urząd pierwszego opata otrzymał Rapoto. Klasztor otrzymał w swojej historii wiele przywilejów papieskich i cesarskich. W czasach największego rozkwitu do jego dóbr należało około 300 miast i wsi na obszarze między Würzburgeriem i Kelheim, a Nördlingen im Reis i Hirschau. Klasztor w Heilsbronn był w średniowieczu jednym z najpotężniejszych i najbogatszych opactw cysterskich. Nie jest znana dokładna data założenia tamtejszej biblioteki. Wiadomo, że mnisi wysyłani byli na studia do Heidelbergu i Pragi. Z tego powodu w klasztornym księgozbiorniku znajdowało się wiele dzieł autorów scholastycznych. Bardzo szybko, bo już w XVI wieku, po śmierci ostatniego opata Melchiora Wunder, klasztor został zamknięty, a jego dobra przejął margrabia Jerzy Hochenzollern-Ansbach. Duża grupa rękopisów, znajdujących się obecnie w posiadaniu Biblioteki Uniwersyteckiej w Erlangen, pochodzi z klasztoru w Heilsbronn. Poświadczają to liczne noty proveniencyjne. Dzięki informacjom zawartym w kodeksach, można również odtworzyć działalność klasztornego skryptorium.

Podczas pokazu zaprezentowane zostały między innymi następujące rękopisy:

- 1) Ms 8 Kodeks pergaminowy, 157 kart, 1 kolumna z glossami na marginesach, koniec XII wieku. Treść: *Parabola Salomonis, Ecclesiastes, Canticum Canticorum, Lamentationes Jeremiae cum Glossis*.
- 2) Ms 21 Kodeks pergaminowy, 122 karty, 2 kolumny, XIII wiek. Treść: *Hugonis a S. Charo Postillae super Exodum, Leviticum, Numeri, Deuteronomium*.
- 3) Ms 50 Kodeks pergaminowy, 164 karty, 2 kolumny, 1468 r. Treść: *Cassiodori expositio in Psalmos*.
- 4) Ms 65 Kodeks pergaminowy, 135 kart, 2 kolumny, XIII wiek. Treść: *Sententiae Godefridi Viterbiensis. Georgi M. Commentarius in Ezechielem prophetam. Augustini (Paulini Aquileiens patriarchae) Epistola ad amicum (Liber exhortationum s. De salutaribus documentis)*.
- 5) Ms 117 Kodeks pergaminowy, 132 karty, 1 kolumna, XIII wiek. Treść: *Psalterium*.

- 6) Ms 146 Kodeks pergaminowy, 202 karty, 2 kolumny, 2 połowa XII wieku. Treść: *Lectionarium de Sanctis*.
- 7) Ms 185 Kodeks pergaminowy, 101 kart, 1 kolumna, XII wiek. Treść: *Georgii M. Dialogorum libri IV*.

Po prezentacji zaplanowany był ostatni tego dnia referat. Wygłosiła go w bibliotece Katedry Filologii Łacińskiej Średniowiecza Outi Merisalo z Uniwersytetu z Jyväskylä. Wystąpienie zostało zatytułowane *In einer humanistischen Werkstatt. Die Bibliothek von Giovanni Pico della Mirandola*. Badaczka zaczęła od wskazania zmian do jakich dochodziło w późnym średniowieczu. Powstawało coraz więcej bibliotek otwartych i prywatnych. W tym czasie powstała np. Biblioteka Watykańska, założona przez Mikołaja V w roku 1448. Profesor Merisalo zwróciła również uwagę na zjawisko zapoczątkowane w dobie renesansu. Wbrew ogólnej opinii, nie tyle zwrócono się wtedy ku dziełom autorów starożytnych, co dzieła te zostały w nowy sposób odczytane. Mimo znajomości łaciny, by je właściwie zrozumieć potrzebne były studia. Dążono więc do zerwania z interpretacjami anachronicznymi. W czasach tych żył właśnie Pico della Mirandola (1463–1494) włoski humanista i filozof, który uważany jest za jednego z najoryginalniejszych myślicieli XV wieku. Posiadał on jedną z największych bibliotek prywatnych tego okresu, która służyła mu głównie do celów naukowych. Znajdowały się w niej dzieła greckie, arabskie i hebrajskie dotyczące filozofii, teologii i szeroko rozumianej nauki. Na podstawie korespondencji ustalone zostało również, że Pico zlecał wykonanie łacińskich tłumaczeń dzieł hebrajskich takim osobom jak Elie del Medigo czy Yohanan Alemanno. W roku 1494 Mirandola wstępuje do Zakonu Dominikanów i niedługo później umiera. Jego biblioteka zaś trafia do kardynała Dominico Grimaniego. Wtedy też powstaje pierwszy katalog zebranych rękopisów. Następnie księgozbiór znajduje się w posiadaniu klasztoru św. Antoniego del Castello w Wenecji. Do roku 1650 ulega rozproszению, a sam klasztor zostaje poważnie uszkodzony w wyniku pożaru. Do tej pory sądzono, że spaleni uległa również biblioteka, jednakże w ramach projektu, na czele którego stoi Merisalo, udało się zidentyfikować około 100 rękopisów należących pierwotnie do Pico della Mirandoli. Badaczka ma nadzieję, że dalsze prace pozwolą zlokalizować kolejne kodeksy z tego księgozbioru.

Ostatniego dnia konferencji zaplanowany był wyjazd do bibliotek w Neustadt i Bambergu wraz z prezentacją rękopisów. Jedyne referat tego

dnia wygłosił Michele Ferrari. Poświęcony był on zagadnieniu *Mittelalterliche und fruhneuzeitliche Pfarrbibliotheken*. Przyczynkiem była wizyta w bibliotece parafialnej w Neustadt an der Aisch, która od XIV wieku znajduje się nieprzerwanie w tym samym pomieszczeniu. Na początku swojego wystąpienia Ferrari podkreślił ważną pozycję, jaką parafie zajmowały w całym systemie transformacji kulturowej. Za ich pośrednictwem idee z wyżej sfery intelektualnej trafiały do ludu. Do sposobów oddziaływania zaliczyć można kazania, różnego rodzaju obrazy czy też samo piśmiennictwo. By sprawować kult, potrzebne były księgi liturgiczne. Najwcześniejsze wzmianki o kościołach, które zostały obdarowane takimi księgami, pochodzą z IX wieku. Ferrari wspomniał o bardzo niskim stopniu instytucjonalizacji tych pierwszych bibliotek. Z czasem do rękopisów o treści czysto liturgicznej dochodzą kodeksy zawierające treści wykorzystywane przy głoszeniu kazań – *praedicatura*. Mowa o różnego rodzaju zbiorach typu *Sermones*. Następnie pojawiają się sumy *iusuris canonici* czy *theologiae*. Dzieła z gatunku teologii spekulatywnej występują w bibliotekach parafialnych bardzo rzadko. Podobnie jest w przypadku tekstów hagiograficznych, za wyjątkiem Złotej Legendy. Teksty dotyczące świętych znajdują się już w księgach liturgicznych. Powszechnie występuje natomiast *Glossa Ordinaria*, a od XIII wieku tzw. *manipulus curatorum*, stanowiący wyraz troski biskupów o księży stojących na czele parafii. Ponadto w bibliotekach parafialnych natrafić można na różne księgi, które trafiły tam w formie darów. W ten sposób do księgozbiorów parafialnych trafić mogły też księgi liturgiczne, które zazwyczaj się tam nie znajdują, ponieważ przechowywane były koło ołtarzy.

W Neustadt odbyła się również krótka prezentacja biblioteki parafialnej mieszczącej się w małym pokoju, wielkości około 20m², położonym w budynku kościoła pod wezwaniem Jana Chrzciciela, bezpośrednio nad zakrystią. Wśród zbiorów znajdują się między innymi rękopisy godzinek czy inkunabuł Gutenberga, ale i nabyte w XVIII wieku rękopisy arabskie.

Ostatnim punktem programu była wizyta w Bibliotece Miejskiej w Bambergu, wraz z prezentacją rękopisów z księgozbioru cesarza Henryka II i księgozbioru Kanoników regularnych z Neunkirchen am Brand. Najbardziej wartościowe kodeksy, jak na przykład księga perykop Henryka II czy Ewangeliarz Ottona III, mimo że były częścią cesarskiej biblioteki przeniesione zostały do Biblioteki Miejskiej w Monachium. Spośród pozostałych w Bambergu kodeksów zaprezentowano następujące:

- 1) Msc. Class. 46 Kodeks pergaminowy, 133 karty, 1 kolumna, IX/X wiek. Treść: *Senecae Epistolarum Libri XIV–XX* (Ep. 89–124). Rękopis kluczowy dla tradycji przekazu.
- 2) Msc. Patr. 33 Kodeks pergaminowy, 225 kart, 1 kolumna, X wiek. Treść: *Augustini Confessionum libri XIII*. Rękopis kluczowy dla tradycji przekazu.
- 3) Msc. Nat. 1 Kodeks pergaminowy, 45 kart, 1 kolumna, IX wiek. Treść: *Isidori Hisp. De rerum natura liber*.
- 4) Msc. Class. 8 Kodeks pergaminowy, 121 kart, 1 kolumna, IX wiek. Treść: *Boethii De institutione arithmetica libri II*.
- 5) Msc. Class. 35ª Dwie karty pergaminowe, koniec V wieku. Treść: *Livius Ab urbe condita*

Spośród rękopisów z księgozbioru Kanoników regularnych zaprezentowano następujące kodeksy:

- 1) Msc. Bibl 9/1 Kodeks pergaminowy, 212 kart, 2 kolumny, 1389–1390. Treść: *Vetus Testamentum: Liber Genesis – Liber Esdrae*
- 2) Msc. Theol. 60 Kodeks pergaminowy, 166 kart, 1 kolumna, 1400. Treść: *Guilelmus Peraldus Summa de vitiis et virtutibus*
- 3) Msc. Theol. 1 Kodeks pergaminowy, 379 kart, 1 kolumna, 1405. Treść: *Albertus de Padua Postilla super evangelia dominicalia*
- 4) Msc. Patr. 40 Kodeks pergaminowy, 200 kart, 1 kolumna, 1415. Treść: *Bernardus Claraevallensis Sermones et opuscula*
- 5) Msc. Med. 15 Kodeks pergaminowy, 170 kart, 1 kolumna, 1436. Treść: *Guilelmus de Salixeto, Summa conversationis et curationis*.

Wizyta w Bibliotece Miejskiej stanowiła ostatni punkt programu. Na rok 2019 planowana jest publikacja tomu pokonferencyjnego.

Report on the scientific conference Bibliotheken im Mittelalter und in der Früheren Neuzeit

ABSTRACT: On December 5–7, 2018 in Erlangen in Germany as a part of the SCRIPTO program a conference entitled Bibliotheken im Mittelalter und in der Früheren Neuzeit took place. The presented papers concerned at the history of European libraries and librarians from the 9th to the 15th century. The proceed-

ings were accompanied by presentations of manuscripts and trips to libraries in Neustadt and Bamberg.

KEYWORDS: history of libraries, librarianship, the Middle Ages, conference, report.

